

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ СПРИЧИНЕННЯ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ ОСОБИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬНИКА

Олег СИНЕОКИЙ

Copyright © 2005

Наукова проблема та аналіз наукових досліджень з неї. Нині у соціології і соціальній психології не існує єдиного підходу до вивчення поведінки, яка відхиляється від норми (девіація). Відповідно до теорії аномії (фр. *anomie* – відсутність захисту), якщо індивіди мають загальні цілі, але узаконені засоби їх досягання доступні не всім рівною мірою чи зовсім недоступні для окремих соціальних груп, то у суспільстві треба очікувати високого відсотку поведінки, котра відхиляється від норми. Водночас сучасні західні дослідники прагнуть мати справу не стільки з аномією у її соціологічному значенні, скільки у соціально-психологічному, коли вона щонайперше розглядається як наслідок внутрішніх властивостей і якостей особистості і лише потім у контексті соціальних умов [11, с. 45–46].

Аналіз соціальної діяльності людини припускає з'ясування її конкретних дій, у яких об'єктивуються суспільні закономірності, способи формування міжсуб'єктних відносин, що є типовими для кожної соціально-економічної формації та визначають людське ество, історично конкретні типи особи. Статус і соціальні функції – ролі, мотивація поведінки і ціннісні орієнтації, структура і динаміка відносин – характеризують конкретного громадянина, вказують на його світогляд, життєве спрямування, прийнятні форми поведінки, основні тенденції соціального та морального розвитку.

Насильницький злочин на сексуальному ґрунті – це акт, у якому виявляється складна взаємодія соціальних, медичних, психоло-

гічних та інших чинників. Відтак однією з підстав для класифікації сексуальних конфліктів є особа сексуального злочинця, яка вивчається одночасно у двох аспектах – як *об'єкт* соціальних зв'язків і впливів і як *суб'єкт*, котрий спроможний цілеспрямовано діяти. У зв'язку з цим логічно обґрунтувати своєрідну подвійність **предмета нашого дослідження**: особа сексуального злочинця поєднує дві групи характеристик: а) об'єктивні (соціальні позиції та ролі, набір діяльностей), б) суб'єктивні (потребо-мотиваційна сфера, ціннісно-нормативна характеристика свідомості тощо). Отож неможливо вивчити особистість сексуального злочинця і на науково-психологічних засадах спрогнозувати можливість реалізації ним злочинних настановлень на сексуальні напади, тому що взагалі не існує специфічних властивостей, рис чи якостей, які притаманні винятково гвалтівникам: вони наявні тією чи іншою мірою в усіх громадян. Звідси виняткова актуальність проблеми генезису мотивації сексуальної агресії [17; 18].

Щодо того, як термінологічно визначити особу, яка вчиняє злочин, то й донині існує неузгодження. Так, здається, у жодній дисципліні кримінально-правового циклу не було стільки суперечок з цього приводу. Складність витлумачення особистості злочинця виправдовується тим, що її вивчення є об'єктом міждисциплінарного пізнання. Ця виняткова особистість досліджується і кримінальним правом, і кримінологією, і юридичною психологією, і юридичною соціологією [19, с. 277]. Найближче

за інші науки до соціології злочинності знаходиться кримінологія [21, с. 218]. Коли об'єктом її досліджень стають причини, умови й обставини, що ведуть до аморальних, протиправних і злочинних дій, то кримінологія входить у предметну сферу соціології. Скажімо, сьогодні в кримінології активно вживається термін “особистість злочинця”, хоча, на нашу думку, він не є беззаперечним: з одного боку, – це поняття загальносоціологічне, з іншого – юридичне. Іншими словами, особистість злочинця не можна розглядати у відриві від його соціальної сутності, поза зв'язком з усією системою суспільних відносин, у яку він задіяний. З кримінально-правових позицій про таку особистість можна говорити лише тоді, коли особа вчинила злочин і визнана судом винною [20, с. 67].

Отже, особистість сексуального злочинця інтенсивно вивчається, і вже робляться спроби знайти в ній якісь інші, біологічно зумовлені, риси та особливості характеру, щоб відповісти на запитання: “Що є такого в особистості сексуального злочинця, чого не було б у іншої людини?”.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні центральними питаннями є психолого-мотиваційний портрет особистості злочинця, котрий вчиняє насильницькі злочини на сексуальному підґрунті, і які психовікові межі існування особистості сексуального злочинця. Для адекватної відповіді на них треба висвітлити головне – коли виникає або постає і коли зникає або нівелюється особистість злочинця з кримінально-правових і кримінологічних позицій. З цього приводу Н. Кузнецова і Г. Миньковский вважають, що особистість злочинця відрізняється від незлочинця суспільною небезпекою, обов'язковим компонентом якої є криміногенна деформація правової психології [9, с. 118]. Ю. Антонян підкреслює, що відмінність особистості злочинця полягає в негативній спрямованості, реальними носіями якої є особистісні властивості, які одержали довершене вираження у вигляді та характері злочинного діяння, котре слугує основним мірилом її глибини і сили [1, с. 128]. На думку В. Бурлакова і В. Сальникова, особистість злочинця – це така сукупність соціально-психологічних властивостей, що за визначених ситуаційних обставин (чи крім них) приводить до вчинення злочину [6, с.

131]. З огляду на вищевикладене можна стверджувати, що суспільна небезпека особи виявляється лише з актом вчинення злочину, адже до цього моменту не можна говорити про особистість як злочинця. Оскільки іншого критерію поділу людей на злочинців і незлочинців у кримінології не існує, то і визначення особистості злочинця вирізняється змістовою нечіткістю. Більше того, за нашими емпіричними даними, ніякої особистості злочинця не існує, є лише злочинець як особа, яка порушила закон, але немає особистості злочинця. Тому основна відмінність останньої від законослухняної особи зосереджена у самому факті вчинення злочину. У цьому контексті кримінально-правові межі існування особистості злочинця чітко визначені законом. Водночас доцільно поставити питання про доречність власне кримінологічних характеристик особи, котра вчинила злочин.

Загалом зміст поняття “особистість” вказує на головну відмінність суб'єкта злочину від особистості злочинця. Особистість, як відомо – це соціальна сутність людини, тому поза суспільством її не існує. Природно, що, вивчаючи злочинця як особистість, треба аналізувати тільки соціальні ознаки особи гвалтівника, котрі й характеризуватимуть його як “соціальну особу”, котра скоїла злочин [10, с. 274]. Відтак треба відмовитися від терміна “особистість злочинця”, а вживати інший – “особа злочинця”. У словнику С. Ожегова і Н. Шведової термін “особа” розуміється як індивідуальний вигляд, примітні риси [12, с. 330]. Тоді поняття “особа злочинця” як одна з епістем кримінології дозволяє охоплювати всі системні компоненти структури людини у єдності соціально-демографічних, соціально-рольових, моральних, біофізичних, психологічних і духовних функцій. Соціальні орієнтації становлять внутрішній фундамент, духовну основу, ядро особистості. Соціальні цінності – це сукупність моральних норм, принципів світорозуміння, стандартів поведінки, котра прийнята більшістю того чи іншого суспільства. Система соціальних координат чи настановлень (рос. – установок) характеризується різною спрямованістю – законослухняною, антисоціальною або кримінальною [21, с. 277].

Прагнення і бажання конкретного індивіда врешті-решт визначають актуальну лінію його

поведінки, дій, учинків. Як антропологічний, так і психологічний підходи до аналізу кримінальної особистості мають свої гносеологічні обмеження. Зокрема, вони слабо співвідносять внутрішні спонукальні мотиви дій кримінальної особи із соціальними потребами й орієнтаціями особистості [21, с. 285]. Воднораз термін “злочинець” дає змогу проаналізувати кримінально-правову характеристику людини. О. Павленко слушно зауважує, що поняття “особа злочинця” не ідентичне спорідненому – “суб”’єкт злочину”, що застосовується в кримінальному праві [15, с. 19].

Таким чином, риси особистості злочинця не зводяться до ознак складу злочину, а соціально-психологічні і біологічні властивості особи, котра скоює злочин, не охоплюють всього його набору. Вузловим питанням у розумінні особистості злочинця є усвідомлення того, що її вчинки детермінуються двома основними заснуваннями – біологічним і соціальним, між якими існує динамічний, рухливий баланс [21, с. 288]. Звідси нагальність потреби як у вивченні сексуальної злочинності, так і в пізнанні конкретних процесів її спричинення, а ширше – її породження в суспільстві (соціальна детермінація) і виділення у цьому метапроцесі причинних залежностей (причинність). Тут важливо з’ясувати та розкрити природу детермінант насильницьких злочинів, які вчиняються на сексуальному підґрунті. Детермінувати (від лат. *determinare* – визначати) означає обумовлювати, прирікати, опосереднювати, викликати [3, с. 120]. Криміногенна детермінація – це такий різновид соціальної, яка значно ширша і являє собою складну систему універсальних зв’язків між різноманітними подіями, явищами і процесами, котрі відбуваються в суспільстві. Методологічна основа цієї детермінації – система принципів і законів діалектики, а саме універсальний зв’язок предметів, явищ та процесів навколишнього світу, концепція соціального детермінізму, вчення про діалектичні суперечності, принципи історизму та розвитку, системний підхід тощо [7, с. 52].

Вочевидь криміногенна детермінація має специфіку, що полягає у пізнанні негативних соціальних явищ і процесів, які так чи інакше породжують, зумовлюють існування та відтворення насильницько-сексуальної злочинності.

Стрижнем її є причинність, а відтак робота із визначення причин та умов (чинників) злочинності, окремих видів (груп) злочинів, особливостей індивідуальної злочинної поведінки. У контексті цих засновків В. Кудрявцев і В. Емінов систему детермінант поділяють на три рівні залежно від ступеня впливу на злочинну мотивацію окремих правопорушників [8, с. 234]. Так, на макрорівні (суспільство в цілому) – мовиться про ті соціальні явища і процеси, які мають певне детерміністичне, у тому числі й причинно-наслідкове, значення для пояснення того, що їх породжує, визначає, зумовлює. На мікрорівні (потенційне оточення можливих сексуальних злочинців) до системи детермінант відноситься причинно-наслідковий комплекс, що містить взаємопов’язані причини та умови, котрі тією чи іншою мірою продукують вчинення насильницьких злочинів на сексуальному ґрунті [8, с. 236]. А на індивідуальному рівні (окремі особистості) – це завжди безпосередні причини й умови конкретної злочинної поведінки конкретних осіб. Зазначені рівні детермінант пов’язані складними кореляційними, системно-структурними, функціональними, каузальними та іншими зв’язками, що мають здебільшого ймовірнісний характер, проте у своїй взаємодії стимулюють, породжують вчинення сексуальних злочинів.

Отже, детермінантами насильницької сексуальної злочинності є чинники різних сфер і рівнів суспільного життя, котрі психосоціально зумовлюють саме цей вид злочинності. При хронічному дефіциті задоволення сексуальних потреб активізуються біологічні імпульси-потяги – агресивність, злість, жорстокість. Виходячи з біосоціального розуміння сутності особистості, можна зробити припущення, що існує складний та унікальний механізм балансу двох факторів – генетичного і соціального, культурного, що може бути порушений, тоді індивід структурує, komponує, інтерпретує навколишню реальність у мисленнєвому та поведінковому форматах антисоціальної спрямованості [21, с. 315].

Першопричиною насильницьких злочинів сексуального змісту є наявність двох типів детермінації: а) внутрішніх (стосовно до особи злочинця) – негативне соціальне довкілля, згубний вплив різноманітних соціальних чинників у процесі соціалізації; б) зовнішніх, що

донині залишаються вагомою науковою і практичною проблемою. Очевидно одне: внутрішні імпульси до сексуального злочину – наслідки патологічних процесів у самій психіці людини. У зв'язку з цим спробуємо розглянути розвиток насильницького сексуального злочину як особистісну еволюцію і синтез елементів, котрі спонукають індивіда зробити сексуальний напад, що є сильним спрощенням у тому сенсі, що в зародженні кримінальної поведінки гвалтівника саме стадія “групового посилення” кримінальної (або передкримінальної) мотивації втягнутої до злочину особистості – це необхідна (хоча і недостатня) фаза генезису сексуальної агресії.

Серед низки причин сексуальних насильницьких злочинів виявляються й відповідні соціальні фактори: 1) патологія особистості не була своєчасно виявлена; 2) вона не була ліквідована, або заблокована; 3) особа з неліквідованою психофізіологічною сексуальною патологією насильницької спрямованості не була своєчасно взята під особливий контроль [2, с. 148]. До того ж важливим моментом самої кримінальної сексуально-насильницької поведінки і типології її суб'єктів є констатація того, що в людей рівень і тиск деструктивного потенціалу різні, тому потенційні гвалтівники займають різні “стартові” позиції з погляду можливостей і здатностей як до кримінальної поведінки, так і до стримування деструктивної мотивації. Ось чому до основних індивідуальних ознак, котрі впливають на розвиток конфлікту, Б. Рейвен відносить фізичні, соціальні й інтелектуальні можливості учасників [22, с. 86–89].

Мотиви насильницьких сексуальних дій формуються поетапно у процесі розвитку конфлікту, його динаміки від стадії до стадії. Еволюція цих дій пов'язана з перетворенням мотивів суб'єкта, прийняттям і зміною вирішень, специфічними емоційними переживаннями. Визначення мотивів поведінки як гвалтівника, так і жертви на різних етапах розвитку інциденту, ролі кожного з них в ескалації конфлікту, з'ясування характеру оцінок ситуації кожним у різні моменти взаємодії природно сприяють точності встановлення провини злочинця. У цьому разі доречно використати знання про соціально-психологічні детермінанти криміногенного розвитку ситуа-

ції, отримані під час дослідження. Зокрема, часто серед психологічних чинників сексуальної девіації виокремлюються дефекти сімейного виховання, ранні дитячі конфлікти, невротизація і психопатизація особистості, психічна закомплексованість, порушення сексуальної аутоідентифікації, психосексуальні травми, рання сексуальна ініціація, вульгарні сексуальні уявлення, девіантна ініціація. В окремих випадках девіантна сексуальна поведінка розвивається як реакція на невдачі попередніх сексуальних відносинах (несприйняття партнером, сексуальний саботаж, порушення міжособистісної комунікації тощо).

Результати вивчення психосексуального розвитку дають змогу виділити наступні його види: 1) нормальний соматостатевий і психосексуальний розвиток; 2) передчасний психосексуальний розвиток без трансформації статеворольової поведінки чи з її трансформацією, з нормальною або девіантною психосексуальною орієнтацією; 3) передчасний психосексуальний розвиток з гіперрольовою чи нормальною статево-рольовою поведінкою, з девіантною або нормальною психосексуальною орієнтацією; 4) ретардація (уповільнення) психосексуального розвитку без трансформації статево-рольової поведінки чи з її трансформацією при девіантній або нормальній психосексуальній орієнтації; 5) ретардація психосексуального розвитку з гіперрольовою чи нормальною статево-рольовою поведінкою, з нормальною або девіантною психосексуальною орієнтацією; 6) асинхронії статевого розвитку (прості, змішані чи складні) з трансформацією статево-рольової поведінки або без її трансформації, з нормальною чи відхиленою психосексуальною орієнтацією; 7) асинхронії статевого розвитку з гіперрольовою чи нормальною або девіантною психосексуальною орієнтацією [13, с. 96-97]. У будь-якому разі порушення психосексуального розвитку, що в багатьох випадках є підґрунтям скоєння статевих злочинів різних видів, спричинене соціальним середовищем, але через індивідуальні психосоціальні властивості особи, схильної до агресивності та жорстокості.

Провокують злочинну поведінку потенційних сексуальних гвалтівників також і такі обставини, як їхнє невіддале інтимне життя, сексуальні дисгармонії [5, с. 84–85]. Крім

цього, за твердженням Р. Затони, багато насильницьких дій сексуального характеру, які вчиняються в місцях соціальної ізоляції, характеризуються не саме сексуальним мотивом, а насильницьки-егоїстичною мотивацією досягнути самоствердження [4, с. 91-92].

Важливим компонентом розумової діяльності особистості сексуального злочинця є ухвалення рішення, яке можна вважати інтелектуальною стороною мотиваційного механізму, а саме рішення – мисленнєвою моделлю майбутнього насильницьки-сексуального акту. При цьому конкретна ситуація створить певний веєр можливостей, що оцінюються сексуальним злочинцем для пошуку кращого, із його погляду, варіанта поведінки [16, с. 14]. Загалом за критерієм психічного стану особистості у скоєнні насильницьких злочинів на сексуальному ґрунті можна виділити: 1) злочин, який входить у структуру психічного захворювання (у тому числі нав'язливий варіант); 2) злочин, котрий зумовлений тільки порушенням психосексуального розвитку при нормальному загальному психічному розвитку; 3) злочин, який скоєний у стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного отруєння.

Отож насильницькі сексуальні злочини залежно від ступеня їх усвідомленості можна розмежувати на: а) усвідомлювані, б) неусвідомлювані, в) частково усвідомлювані, г) здійснені при змінених станах чи порушеннях свідомості. За механізмом формування девіацій психосексуальної орієнтації є підстава вказати на два варіанти сексуальних злочинів: 1) фіксований, коли парафільні спонукання виникають споконвічно, із самого початку психосексуального розвитку; 2) регресивний, коли після нормативних гетеросексуальних контактів парафільна поведінка редукується.

У формуванні мотивації сексуального злочину важливу роль відіграють динамічні процеси, задані взаємодією потреб, їх суб'єктивно значущістю для даної особи, криміногенною ситуацією й оцінкою суб'єктом того, якою мірою досягнення висунутих ним цілей за конкретних умов дозволить задовольнити найвагоміше спонукання. У цьому розумінні недооцінка криміногенності ситуації при переоцінці своїх особистісних якостей може постати як своєрідний провокаційний чинник, що впливає на процес мотивування. Наприклад,

агресивними сексуальними злочинами визнаються дії, котрі виявляють деструктивні тенденції винних осіб, здебільшого мотивовані різкохвилевою сексуальною потребою і переслідують мету одержати сексуальне задоволення шляхом заподіяння іншим людям фізичного насильства і шкоди.

Викладене дає змогу встановити такі залежності: 1) якщо сила потреби, яка спонукає до діяльності (сексуальні бажання), є невеликою, то невдача і пов'язана з нею негативна емоція впливають переважно на активність особи так, що стимулюють її найшвидший вихід із ситуації; 2) якщо сила сексуальної потреби досягає середнього рівня, то пов'язані з невдачею негативні емоції діють активніше, що веде до мобілізації зусиль та зростання ефективної діяльності; 3) якщо ж сила потреби статевих відносин будь-якого різновиду надзвичайна, то невдача і пов'язані з нею негативні емоції викликають таке перевищення рівня емоційного збудження, що з'являються ознаки дезорганізації діяльності та поведінки. У цьому випадку є всі передумови можливості вчинення такою особою вбивства особи, з якою: а) були невдалими сексуальні стосунки; б) не було при її житті навіть можливості сексуальних відносин; в) не було попередніх будь-яких зустрічей, тобто із сторонньою від своїх бажань особою адекватної статі.

Вивчення літературних джерел дає підстави для окремого зауваження. Суть його полягає в тому, що останнім часом значно понизився поріг мотивації кримінальної агресії, основними видами якої є ворожа та інструментальна. При ворожій мотивації сексуальний злочинець керується ворожістю та ненавистю до потерпілого і має на меті нанесення йому шкоди у вигляді насильницького сексуального акту, в тому числі і девіантного, та позбавлення життя. Інструментальну мотивацію характеризує небажання нанести шкоду потерпілій особі, а інша мета, наприклад, зняття емоційного чи сексуального напруження.

Самостійним видом мотивації вербальних агресивних злочинів є негативістська мотивація, в основі якої перебуває бажання особи утвердитися на соціальному, соціально-психологічному чи індивідуальному рівні. Як слушно відмітив у своєму дослідженні О. Храмцов, більшість вербальних агресивних злочинів є

полімотивованими [19, с. 11], адже особа керується відразу кількома мотивами (скажімо, зняти сексуальний тиск і вчинити вбивство).

Мотиваційна сфера являє собою складне інтегральне психологічне утворення, основу якого становлять потреби, тобто динамічно-активні стани особистості, які виявляють її залежність від конкретних умов існування і породжують діяльність, спрямовану на ліквідацію цієї залежності [14, с. 85]. Очевидно, що сексуальна мотивація може розвиватися тільки шляхом взаємодії з навколишніми людьми та істотно залежить від їхньої поведінки. На відміну від інших поведінкових актів, у мотиваційну структуру сексуального злочину органічно входить усвідомлення суспільної небезпеки скоєного чи сама можливість та обов'язок усвідомлення такої небезпеки.

Висновок. Мотивація насильницьких злочинів сексуального змісту зреалізовується за такою схемою: під впливом зовнішнього або внутрішнього впливу різко загострюється сексуальна потреба особистості, яка досить швидко знаходить свій предмет і спосіб ставового задоволення, тоді ситуативно сформований мотив негайно втілюється, імовірно без усякого планування, свідомого вибору, ухвалення рішення і корекції дій у процесі їхньої вчинкової організації. Досліджувані насильницькі злочини виявляють деструктивні (руйнівні) тенденції винних осіб, а тому мотивовані переважно нестерпною сексуальною потребою і переслідують мету одержати сексуальне задоволення шляхом заподіяння іншим людям фізичного насильства і шкоди. Класифікація сексуальних злочинців за видами, формами їхнього скоєння, типами плинну перверзії, а також залежно від ролі соціальних, психо-

логічних, соціально-психологічних і біологічних чинників у його здійсненні, дає змогу виявити механізми формування мотивації і мотивів у кожному окремому випадку аналізованого злочинного діяння.

1. Антонян Ю.М., Ткаченко А.А., Шостакович Б.В. Криминальная сексопатология. – М.: Спарк, 1999. – 484 с.
2. Гульман Б.Л. Сексуальные преступления: Монография. – Харьков: Рубикон, 1994. – 263 с.
3. Данышин И.М. Проблемы детерминации злочинності // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1994. – № 2. – С. 118–121.
4. Затона Р.Е. Субъективные обстоятельства, способствующие совершению половых преступлений: криминологический анализ // Прикладная психология. – 2002. – № 3. – С. 91–92.
5. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький: Высш. шк. МВД СССР, 1974. – 270 с.
6. Криминология / Под ред. Н.М.Кропачева. – СПб.: Питер, 2002. – 432 с.
7. Криминология: Загальна та Особлива частини: Підручник / І.М. Данышин, В.В. Голина, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед; За ред. І.М. Данышина. – Харьков: Право, 2003. – 352 с.
8. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н.Кудрявцева и В.Е. Эминова. – М.: Юристъ, 2002. – 686 с.
9. Криминология / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой, Г.М.Миньковского. – М.: БЕК, 1998. – 415 с.
10. Криминология: Учебник для вузов / Под общ. ред. А.И. Долговой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2002. – 848 с.
11. Нікітін А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства // Право України. – 2003. – № 9. – С. 44–47.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой; АН СССР, Институт русского языка – 22-е изд. стер. – М.: Русский язык, 1990. – 921 с.
13. Озерський І. Девіація психосексуального розвитку як підґрунтя вчинення статевих злочинів // Право України. – 2004. – №11. – С. 94–97.
14. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
15. Павленко О.В. Новый термин в криминологии // Российский следователь. – 2001. – № 8. – С. 17–20.
16. Ратинов А.Р. Методологические вопросы психологического изучения личности преступника // Психологическое изучение личности преступника. – М., 1976. – С. 14–15.
17. Синюк О. Мотивація внутрішнього конфлікту сексуального злочинця // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 99–103.
18. Синюк О. Психологічні проблеми генезису мотивації сексуальної агресії // Психологія і суспільство. – 2005. – №2. – С. 130–135.
19. Храмов О.М. Криминологія вербальної агресії. Автореф. ... канд. юр. наук. – Харків, 2003. – 19 с.
20. Четвертиков В.С. Криминология. Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 128 с.
21. Юридическая социология. Учебник для вузов. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 2000. – 368 с.
22. Raven B.H., Kruglanski A.W. Conflict and power // The structure of conflict. N. Y.; I., 1970. – P. 86 – 89.

Надійшла до редакції 31.03.2005.